

Editörler

İdris Bal - Mustafa Çufalı

dünden bugüne

TÜRK

ERMENİ

ilişkileri

Nobel Yayın No: 509
Güncel Yayınlar Dizi No: 32

www.nobelyayin.com nobel@nobelyayin.com

DÜNDEN BUGÜNE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1. Baskı, Ağustos 2003

EDİTÖRLER: İDRİS BAL
MUSTAFA ÇUFALI

ISBN: 975-591-488-9

Bütün hakları
NOBEL YAYIN DAĞITIM LTD. ŞTİ'ne
aittir. Yayıncının yazılı izni
olmaksızın, kitabın tümünün veya
bir kısmının elektronik, mekanik
ya da fotokopi yoluyla basımı,
yayımı, çoğaltılması ve dağıtımını
yapılamaz.

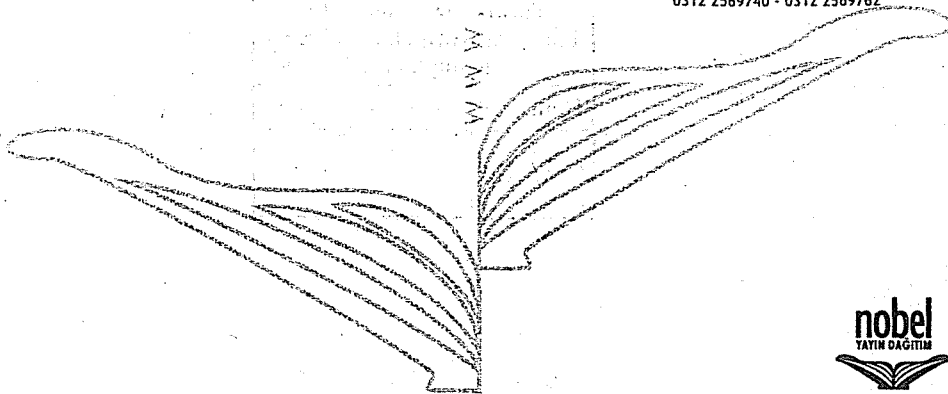
GENEL YAYIN DANIŞMANI
Prof. Dr. Hasan BACANLI
hasanbacanli@nobelyayin.com

SAYFA TASARIMI : Zehra Çobanoğlu
KAPAK TASARIMI : Mehtap Bayraktar

BASKI ve CİLT : Nobel Basımevi
Gersan Sanayi Sitesi
654.sok.no.25 Ergazi/Ankara
0312 2569740 - 0312 2569762

GENEL DAĞITIM

Moila Feneri Sokak No:38 Çarşafolu
Tet: 0212 511 61 44 - Fax: 0212 511 61 49
İSTANBUL

Adakale Sokak No:16/2 Yenışehir
Tet: 0312 435 61 31 pbx - Fax: 0312 434 48 32
ANKARA

KİTAPÇILIK TARİHİMİZDE BİR İSİM: KASPAR EFENDİ*

Ali BİRİNCİ**

Kitapçılık tarihimizde kitapçı dükkânlarının ortaya çıkışı, Türkçe kitap basan matbaaların çoğalmasından çok sonra, umumî bir ifade ile, ancak 19. asrın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Daha önce basılan kitaplar, mecmualar ve gazeteler, tütüncü ve tömbekici (nargile tütünü) dükkânlarında ve Okçularbaşı'ndaki Sarafim Kiraathânesi'nde satılıyor; sadece yazma eserlerinin satıldığı Sahafklar Çarşısı'nda henüz kabûl ve itibar görmüyorlardı.¹

Beyoğlu'nda ve Galata'da ecnebî lisanda kitap basan matbaalar ve satan kitapçılar göz önünde bulundurulmazsa, daha önceleri basma ve satma işleri Simkeşhâne (Beyazıd), Kürkçüler Hanı (Mercan Yokuşu), Camlı Han (Asmaaltı), Vezir Hanı (Çemberlitaş) Sabuncu Hanı (Beyazıd), Küçük Yeni Han (Çemberlitaş), Âşir Efendi Hanı, Halil Hanı (Alaca Hamam), Küçük Yıldız Han, Yorgiyadis Hanı (Bahçekapı), Fatih, Süleymaniye, Eyüb ve Üsküdar gibi mahâllerde bulunan matbaalarda yapılıyordu.² Bâbiâli Caddesi bu sıralarda herhangi bir matbaa için mekân olarak seçilmemişti. Burada bir matbaa açmak için ilk defa müracaat edenlerden müderrisinden Ahmed Muhtar Efendi'nin ismi bilinmektedir.³ Matbaaların Bâbiâli'yi de mekân edinmeleri II. Abdülhamid devrinde gerçekleşmiş ise de bu bir bahs-i digerdır.

Bâbiâli'de de kitapçıların açılması, yâni diğer bir ifade ile kitabın tütüncü ve tömbekici dükkânlarından kurtulması hikâyesinin ilk safhası, henüz asgarî bir seviyede bile aydınlığa kavuşmamıştır. Hikâyenin başlangıcında trajik bir sayfa bulunmaktadır: Toros isminde biri, Arakel'den de önce, Bâbiâli'de, sonradan Reşid Efendi Hanı olan ve o zamanlar İkdâm Matbaası bulunan hanın kapısı karşısında,

* Bu yazı, yazanın izniyle (*Tarihin Gölgesinde*, İstanbul: Dergah, 2001) künyeli kitabın 267-274. sayfalar arasından alınmıştır. Kitaptaki yazı daha önce *Kebikeç*, No: 1, 1995, ss.27-34'de yayınlanmıştır.

** Prof. Dr., Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Sermed Muhtar Alus, "Bâbiâli Caddesi'nde Bir Vakitki Gazete, Matbaa ve İdarehâneleri, Tâbiler, Kitapçılar...", *Yeni Sabah*, nr. 1727, 14 Mart 1943, s.3.

² "İstanbul Matbaaları" ismiyle hazırladığımız yazıda daha geniş bilgi verilecektir.

³ A. Muhtar Efendi'nin müracaatı (12 Kasım 1870) neticesinde matbaa açılıp açılmadığını henüz tespit edemedik (BOA Zabtiye Ayniyat Defteri No. 1058. s.24). Aynı şekilde müracaatı (25 Ocak 1876) bilinen şahıs Kâğıtçı Mehmed Efendi'dir (BOA- Zabtiye Ayniyat Defteri, No. 1062, s.221).

Bâbiâli'de de kitapçıların açılması, yâni diğer bir ifade ile kitabın tütüncü ve tömbekici dükkânlarından kurtulması hikâyesinin ilk safhası, henüz asgarî bir seviyede bile aydınlığa kavuşmamıştır. Hikâyenin başlangıcında trajik bir sayfa bulunmaktadır: Toros isminde biri, Arakel'den de önce, Bâbiâli'de, sonradan Reşid Efendi Hanı olan ve o zamanlar İkdam Matbaası bulunan hanın kapısı karşısında, bir zamanlar ünlü hakkâk Antranik'in bulunduğu dükkânda bir kitapçı dükkânı açmış, ancak işler yürümeyince kitapları çuvallara doldurup okka hesabıyla satarak bırakıp gitmişti.⁴

Toros Efendi'ye rağmen Bâbiâli'nin ilk kitapçısı olarak Arakel Efendi zikredilmektedir. Hakkında pek az bilgi bulunabilen Arakel Kayserili'dir. İstanbul'a geldiği vakit yeni basılan kitaplar tütüncü ve tömbekici dükkânlarında satılıyordu. Sadece kitap satılan dükkânını ve bir müddet sonra da ismini taşıyan matbaasını (1899) Bâbiâli'de açtı. Zamanında bütün mekteplerde okunan *Talim-i Kıraat*'ı ilk defa kendisi toplayarak Muallim Naci'ye tashih ettirdikten sonra bastırmıştır. Arakel, kitaplarını devrin en şöhretli muharrir ve müelliflerine hazırlatmayı şiar edinmişti. Bu, bastırıldığı kitaplara ayrı bir kıymet kazandıyordu. Kitapçılıkta sadakatle koruduğu düsturları vardı. Kitaplarının fiyatlarını kat'iyen kırmaz, her şeye rağmen yüksek fiatla satmak isterdi. Sonunda bu yüzden borçlandı ve nihayet borcunu ödeyemez hâle gelince de iflâs etti. Herhalde tarihimizin ilk müflis kitapçısı oldu. Dükkânını da en çok borçlu olduğu Andon Nahnikyan'a terk ederek sefil ve perişan bir halde Bâbiâli'den geçti, dünyadan da göçüp gitti. Bu arada neşrettiği *Mektep* mecmuası da mekteplilerin en büyük bilgi kaynaklarından biri olmuştur.⁵

İlk kitapçılar hakkında yazılanlar anahatları ile bunlardan ibaret ise de gerçeğin bunlardan ibaret olmadığı açıktır. Zira her meslekte olduğu gibi kitapçılıkta da ilki tespit etmek bu kadar kolay olmasa gerektir. İstanbul'un en eski kitapçılarından Hacı Kasım Efendi (Höy, 1841-İstanbul, 8 Nisan 1932) İstanbul'a geldiği sene (1862) girdiği kitapçılık âleminin 1280'deki (1863-64) mensupları olarak Çemberlitaş'taki Celil Ağa ile Köprübaşı'ndaki Aleksan Ağa'nın yanı sıra Tömbekici Hasan Ağa'dan bahsetmekte; Kitapçı Arakellerin, Karabetlerin ve Kasparların bu mesleğe 1290-1295 seneleri arasında girdiğini ifadeden kendisini alamamaktadır. 1862'de Hakkâklar Çarşısı'nda (şimdiki Sahaflar Çarşısı) kitapçılığa başlayan Hacı Kasım Efendi'nin ilk kitapçı hakkında bir isim verememesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu arada kendisinin ilk olma iddiasında bulunması da ayrıca dikkati çeken bir keyfiyettir. Diğer taraftan *Kur'ân'ın* ilk defa izinsiz olarak Hacı Kasım Efendi tarafından basıldığı anlaşılmaktadır ki bu kitapçılık tarihinin ilklerinden biri olmaktadır.⁶

⁴ Ahmed Rasim, "Matbuat Tarihinde Bir Nokta Daha", *Vakit*, nr. 1352, 15 Eylül 1921, s.3. Bu yazıyı M. Süleyman Çapanoğlu da aynen iktibas etmiştir. (*Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İstanbul, 1962, ss.44-48).

⁵ Arakel'in hazırlatıp bastırıldığı bir kataloğu (*Arakel Kitaphânesi Esâmi-i Kütübü* İstanbul, 1301, 272+7 s.) onun Türk kitapçılığındaki müstesna yerinin de bir delilidir ve aynı zamanda bu bakımdan çok kıymetli bir bilgi hazinesidir. Arakel için: İ. Lütfi Seymen, "Erbab-ı Mütalaya Hizmet", *Müteferrika*, nr. 1, Güz, 1993, ss.67-112. Bu yazıyı Server R. İskit aynen naklediyor (*Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1989, ss.117-121); *Mektep* için bkz. Necat Birinci "Mekteb", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, Cilt: 6, ss.229-230.

⁶ Nâşid Baylâv, *İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi*, İstanbul, 1962, ss.6-20.

KASPAR EFENDİ'NİN HAYAT HİKÂYESİ

Babiâli kitapçılarının en mühimlerinden biri de Kaspar Efendi'di.⁷ Kısa süren bir ömre rağmen Kaspar Efendi Babiâli Caddesi'nde derin izler bıraktı. Devrin kitapçıları arasında ismi ilk hatırlananlardan biri de daima o olmuştur.⁸

Kaspar, 23 Ocak 1860 tarihinde Kayseri'de doğdu.⁹ Kendisinden küçük kardeşleri *Hazine-i Fünûn* mecmuası ve *Asır Kütüphanesi* sahibi Kirkor Faik,¹⁰ *Vatan Kütüphanesi* sahibi Ohannes Ferid, Babiâli'nin diğer ünlü kitapçıları oldular. İstanbul Hukuk Mektebi mezunlarından Dâva Vekili Artin Kayseryan bir diğer kardeşiydi.¹¹ 17 Mayıs 1879 Cumartesi günü, cebinde birkaç yüz kuruş sermaye ile İstanbul'a ayak bastığında yirmi yaşının içindeydi.¹²

Kaspar da, diğer meslektaşları gibi, işe gazete müvezziliği ile başlamıştı. Daha önce bazı küçük alış-veriş işlerinde bulunmuş ise de bundan hemen vazgeçmişti. Kaspar, Arakel ile Köprübaşı'nda; Karabet ise Beyazıt tarafında müvezzilik

⁷ Kaspar'ın ismini A. İhsan Tokgöz, *Kaspar (Matbuat Hatıralarım, Cilt: I, İstanbul, 1930, s.33, ve bir başka yerde Gaspar (Matbuat Hatıralım, Cilt: II, İstanbul, 1931, s.112), Gövsa ise Kaspar (Meşhur Adamlar, İstanbul, 1933-1935, Cilt: 3, s.872) şeklinde veriyor. Hakkındaki bir yazı "Babiâli'nin Eski Kitapçıları", Kitap ve Kitapçılık, nr. 26, 15 Şubat 1937, ss.3-4 ve bu yazıyı nakleden Server R. İskit ise (Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, ss.117-118) ismi Kaspar imlâıyla veriyorlar.*

⁸ Hayatı bir ansiklopediye (Gövsâ, *Meşhur Adamlar, s.872*) madde olabilmemiş nâdir kitapçılardan biri olmasına rağmen Ahmed İhsan Tokgöz'ün hatıralarını sözüm ona yalınlaştırarak baskıya hazırlayan Bay Alpay Kabacalı tek satır bile bilgi vermemiştir. (*Matbuat Hatıralarım, İstanbul, 1993*). Yeri gelmişken ifade etmek gerekir ki Bay Kabacalı'nın hazırladığı bu baskı ilmi araştırmalarda kullanılmayacak bir haldedir. (Ali Birinci, "Matbuat Hatıralarım'ın Kararlı Talih", *Tarih ve Toplum, Sayı: 118, Ekim 1993, ss.61-64*). Bay Kabacalı'nın bu yazımıza verdiği seviyesizlik nümunesi yazısı için bkz. *Tarih ve Toplum, Sayı: 119, Kasım 1993, s. 2*.

⁹ "Müdür-i Mes'ulümüz Kaspar Efendi", *Maarif, nr. 135, 19 Mayıs 1309-1310, s.66; İbrahim Alâettin (Gövsâ), Meşhur Adamlar, s.872; "Babiâli'nin Eski Kitapçıları", ss.3-4; Server R. İskit, Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, ss.117-118*.

¹⁰ Kirkor Faik Kayseryan, Kaspar'ın küçük, Vatan Kitaphânesi sahibi Ohannes Ferid'in büyük kardeşiydi. Kirkor da işe ağabeyinin Ohannes Ferid'le kendisini Kayseri'den getirtmesini takiben gazete müvezzii olarak başladı. Yedikule dışındaki Kazlıçeşme'ye kadar giderek gazete satıyordu. Daha doğrusu kendisine verilen hat bu şekilde tespit edilmişti. Çıkmakta olduğu *Hazine-i Fünûn'dan* (Aded I, 3 Temmuz 1308, s.2) anlaşıldığına göre 1875 senesinde İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Bir müddet sonra Babiâli'de önce *Asır Kitaphânesi*'ni, sonra da *Musavver Terakki Gazetesi*'ni ve matbaasını kurdu (1896). Bir taraftan kitap bastı, diğer taraftan da *Musavver Terakki Gazetesi*'ni, *Mecmua-i Lisan*'ı ve kitaphânesinde onyeddi sene tarih yazarlığı yapan O. Aznavur'un başmuharripliği ile *Zagik* (1887) isimli Ermenice gazeteyi çıkardı. En büyük emeli günlük bir gazete çıkarmaktı. Bunu gerçekleştiremeden öldü. "Babiâli'nin Eski Kitapçıları" s.4; Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, s.118*. Ahmed Rasim'in "Matbuat Tarihinde Bir Nokta Daha" yazısında bildirdiğine göre Kirkor, kitaphânesinin yanması üzerine kitapçılığı bırakmak zorunda kaldıktan sonra bir müddet bakkallık da yapmış, veresiye yüzünden bundan da vazgeçmiştir. A. Rasim'in Kirkor'la sohbetini naklettiği yazısı (bkz. dipnot. 4) 15 Eylül 1921 tarihtir. Kirkor'un bu tarihte sağ olduğu anlaşılmaktadır. O, bu tarihten, belki de kendisini çok seven Ahmed Rasim'den (21 Eylül 1932) sonra ölmüştür. A. Rasim, onun ölümünden haberdar olsaydı hakkında muhakkak bir yazı yazardı diye düşünmek mâkul görünüyör.

¹¹ Kardeşlerden Ohannes Ferid ile Artin Kayseryan hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

¹² "Müdür-i Mes'ulümüz Kaspar Efendi", s.66; "Babiâli'nin Eski Kitapçıları", s.3; İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, s.117*; Kardeşi Kirkor Faik'in mecmuası *Hazine-Fünûn* ("Kaspar Efendi", Aded 38, 17 Mart 1310, s.301) Kaspar'ın İstanbul'a gelişi için 1875 (1292) senesini vermektedir. Biz, Kaspar'ın kendi mecmuası *Maarif*'teki tarihi tercih ettik.

yapıyorlardı. Sermayesini beş-on sene zarfında önce birkaç yüz, sonra birkaç bin liraya yükseltti.¹³ Artık gönül verdiği kitapçılığa başlayabilirdi.

Kaspar, önce Beyazıd'da Tramvay Durağı civarında küçük bir kitapçı dükkanı açtı. Bir müddet sonra yine Babiâli'nin ünlü kitapçılarından biri olarak tarihe geçen Karabet Efendi'yle müştereken Bâbiâli Caddesi'nde, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak çıkarılan *Ceride-i Şarkıye* gazetesinin matbaası [kuruluşu 1877 (1293)] altındaki sucu dükkânında açtı.¹⁴ Bu beraberliğin kaç sene devam ettiği bilinmiyorsa da vefatından altı sene önce yâni 1888'de kendi kitaphânesini *Kaspar Kütüphanesi*'ni; 28 Ocak 1889 tarihinde ise yine kendi ismini taşıyan matbaasını ve mücellithânesini Bâbiâli Caddesi'nde (no. 23, 25 ve 27) açmaya muvaffak oldu.¹⁵

Kitapçılık tarihimizin ilk hatırlanan isimlerinden biri olan Kaspar yeni kavuştuğu matbaası, mücellithânesi ve kitaphânesinin başında sadece altı sene bulunabildi. Bunun son bir senesini ise müvezzilik devrinin menhus yadigân olan romantizma yüzünden hasta yatağında geçirdi. Nihayet 23 Şubat 1894 Cuma günü Gedikpaşa'da Kilise Sokağı'nda 22 numaralı hanesinde hayata veda etti. Bir 23 Ocak günü (1860) Kayseri'de başlayan hayat bir başka ayın, Şubat'ın (1894) 23'ünde İstanbul'da nihayet bulmuştu. Otuz dört yaşını bitireli tamamı tamamına bir ay geçiyordu. Osmanlılarda yeni nevî, yâni sadece matbu eser satan kitapçıların en kıdemlisi ve en gayretlisiydi. Pazar günü akraba ve ahbabından zevat olduğu hâlde Balıklı Kabristanı'na defnedildi.¹⁶ Dört sene önce evlenmiş, biri kız, biri erkek iki çocuğu olmuştu; vefatında sadece kızı hayattaydı. Ölümü üzerine genç refikası, kitaphânenin kâtibi Parseh Keşişyan'la evlendi.¹⁷

KASPAR'IN NEŞRİYAT TARİHİMİZDEKİ YERİ

Kaspar Efendi meşakkatli bir çalışma safhasından sonra 1888'de kitaphânesini, bir sene sonra matbaasını açmıştı. Matbaası Bâbiâli Caddesi'nin 25 numaralı hânesindeydi. Bunun iki tarafında bulunan 23 ve 27 numarada da kitaphâne ve mücellithânesi bulunuyordu. Yalnız bu numaraların hangisinin kitaphâne, hangisinin mücellithâne olduğu ayrı ayrı belirtilmemiştir. Bu numaralar

¹³ "Kaspar Efendi", *Hazine-i Fünûn*, s.301; Ahmed Rasim, "Matbuat Tarihinde Bir Nokta Daha", s.3; Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, s.47.

¹⁴ "Kaspar Efendi", *Hazine-i Fünûn*, s.301; Ahmed Rasim, bu dükkânın adresi olarak Kırkor Faik'in Eski Zabtiye Sokağı'nın (şimdi Aşir Efendi Caddesi) girişindeki bir dükkândan bahsediyor. "Matbuat Tarihinde Bir Nokta Daha". S. M. Aluş'un yazısına göre bu yerin sokağa girişte sağ köşe olduğu anlaşılıyor.

¹⁵ Kaspar Efendi", *Hazine-i Fünûn*, s.301; Kaspar'ın matbaa ruhsatı 28 Ocak 1889 tarihini taşıyor (BOA-DH-MM Defleri Nü. 2944-3, s.14). Ruhsat 9 Kasım 1897 tarihinde tecdit edilmiştir. Caddenin 25 numarasında bulunan matbaa Türkçe, Fransızca, Ermenice ve Rumca kitap basabiliyordu. Ayrıldığı iş ortağı Karabet Efendi Üsküdar'da İcadiye'de Hamamcıbaşı sokağında oturuyordu ve kendinden çok sonra 10 Haziran 1893'te matbaasını yine Babiâli'de 20 no.lu mahalde açabilmişti (Aynı defter, s.81). Kaspar'ın ruhsattaki ismi de kardeşlerinde olduğu gibi Kayseryan ekiyle verilmiştir. Biz, tanındığı üzere, sadece Kaspar dedik.

¹⁶ Ahmed İhsan Tokgöz, "Kaspar Efendi", *Servet-i Fünûn*. nr. 158, 10 Mart 1310, ss.27-28; "Kaspar Efendi", *Hazine-i Fünûn*, ss.301-302; "Müdür-i Mes'ulümüz Kaspar Efendi", *Maarif*, Kaspar'ın tam bir sene dört gün hasta yatağında kaldığını bildiriyor.

¹⁷ Parseh Keşişyan'ın Kaspar Kitaphânesi'ni ne kadar yaşattığını ve kendisinin ne kadar yaşadığını bilemiyoruz. Ancak, o ayrıca Tefeyyüz Kütüphanesi'ni kurmuş ve birçok mektep kitabı bastırıştır, 1937'de sağdı. "Babiâli'nin Eski Kitapçıları", s.4.

Âşir Efendi Caddesi (eski Zabtiye Sokağı) girişine yakın, yokuşun sağ sırasında bulunuyordu.

Kaspar Efendi'nin kitapçılığa başladığı devir Maarif Teşkilâtı'nın imparatorluk coğrafyasına yayıldığı, ibtidailerin, rüştiyelerin ve idadilerin açıldığı bir zamana denk düşüyordu.¹⁸ Her çeşit kitaplara ihtiyacın ve talebin her geçen gün artması bu vadede çalışacak olanlara yeni yeni fırsatlar yaratıyordu. Kaspar'ın böyle bir vasatla çalışkanlığı bir araya gelince Babiâli'nin ilk dikkate değer kitaphâne, matbaa ve mücellithâne sahiplerinden biri ortaya çıkmıştı. O, kendi çıkardığı *Maarif*'in ifadesine göre on dokuz; kardeşi Kırkor Faik'in *Hazine-i Fünûn*'una göre on beş yaşında İstanbul'a gelmiş ve kendi gayretiyle bu şehirde Türkçe ve Ermenice okuyup yazmayı öğrenmişti. Kitapçılığı bir sevda hâline getirmişti. Kitap müellifleriyle ve muharrirleriyle münasebetlerinde nâzik ve güler yüzlüydü.¹⁹

Mektepler için bastığı kitapları Tedrisat-ı İbtidaiye Kütüphanesi, Tedrisat-ı Rüştiye Kütüphanesi, Tedrisat-ı İdadiye Kütüphanesi ve Tedrisat-ı Âliye Kütüphanesi adı altında tasnif etti. Kendi ifadesine göre beşyüz civarında kitap basmıştı. Bu hizmetlerinden ötürü kendisine II. Abdülhamid tarafından beşinci rütbeden Mecidi nişanı ihсан buyuruldu.²⁰

Kaspar'ın bastığı kitaplarının bir dökümünü yapmak ayrı bir araştırma mevzuudur ve bir yazının sınırlarını aşmaktadır.²¹ Kitapları bir taraftan matbaasında bastırırken, diğer taraftan da mücellithânesinde ciltlettirmiştir. Talebelere dağıtılan ciltli mükâfaat kitapları arasında Kaspar'ın mücellithânesinden çıkanlar hâlâ sahaf raflarında bulunabilmektedir. Diğer taraftan, Arakel'in aksine, Kaspar her fırsatta tenzilât yaparak kitaplarını okuyucuya ulaştırmıştır. Posta ücreti de kendisine ait olmak üzere beş ay müddetle yüzde on tenzilât yapmasının²² yanısıra bilhassa cülus münasebetiyle daha büyük tenzilâtla kitap satıyor; üstelik buradan sağladığı hâsılâtın bir kısmını hayır müesseselerine bağlıyordu. Bu cümleden olarak 1892 senesinde 31 Ağustos'tan itibaren yüzde yirmi beş tenzilâtla kitap satarak toplanan 263 kuruş 10 paranın yarısını Darülaceze'ye verilmek üzere Dahiliye Nezareti'ne

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, 277 s.

¹⁹ "Kaspar Efendi", *Hazine-i Fünûn*, s.302.

²⁰ Heyet-i Tahriye, "Tahdis-i Nimet". *Maarif*, nr. 71, 29 Teşrin-i evvel 1308-10 Kasım 1892, s.1; Kaspar'ın Şükranname'si, "Arz-ı Şükran ve Tahdis-i Nimet", nr. 72, 5 Teşrin-i sâni 1308, ss.308-309; Kardeşi Kırkor Faik de, birçok meslektaşları gibi, beşinci rütbeden Mecidi nişanı ihсан buyrulan bir başka kitapçıdır. *Hazine-i Fünûn*, nr. 6, 4 Ağustos 1310, s.42. Arzu edenler zamanın gazete ve mecmua sayfalarında, ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Talifat Defteri*'nde benzeri birçok kayıt bulabilirler.

²¹ Kaspar'ın neşrettiği kitapların kataloglarından Millî Kütüphâne'de (Ankara) bulunanların künyeleri ve numaralarını veriyoruz: 1) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütüb*, (y+y) 29 s. yeşil kâğıtlı. Bu sondan eksik olsa gerektir (1973 A 697). 2) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü-zeyl*, İst: Kaspar Matbaası, 1307, 29 s.Nohudî kâğıtlı (06 MK EHT.A. 1961). Bu son kataloga göre Kaspar Efendi son 8-9 ay zarfında (Tedrisat-ı İbtidaiye Kütüphanesi: 19, Tedrisat-ı Rüştiye Kütüphanesi: 12, Tedrisat-ı İdadiye Kütüphanesi: 7, Tedrisat-ı Âliye Kütüphanesi: 1, Kaspar Kütüphanesi romanlar: 15, Âsâr-ı Müteferrika: 11. Ermeni harfli eser: 2) 67 eser neşretmişti. 3) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, İstanbul: Kaspar Matbaası, 1308, 112 s.Pembe kâğıtlı (1966 A. 692), 4) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kulübü*, Kaspar Matbaası, 1311, 176 s.Yeşil kâğıtlı (1966 A 693), 5) *Kaspar Kütüphanesi Esami-i Kulübü*, Kaspar Matbaası, 1312, 192 s.pembe kâğıtlı (1971 A. 387).

²² Kaspar Kütüphanesi Esam-i Kulübü, (y.y.) 29 s.(1973 A 697).

teslim etmiş; ayrıca bu tenzilât iyi bir şekilde duyurulamadığı gerekçesiyle iki ay daha uzatılmıştı.²³

Kaspar diğer taraftan müellif, muharrir ve mütercimlerin eserlerinin telif hakkını en uygun şartlarla almayı taahhülle, müştereken veya kendi hesaplarına kitap bastırmak isteyenlerin kendisine olan basma masraflarının bir kısmını kitabın hâsılâtından tahsil ediyordu.²⁴ Gerçekleştirilen bir başka iş ise İstanbul'da basılan belli başlı gazetelere abone kaydetmekti. Bunlardan *Tercüman-ı Hakikat ve Saadet* gazetesinin (seneliği sikke-i hâliye ile 291 kuruş, 20 para; altı aylık 155 kuruş, 30 para, üç aylık 83 kuruş); *Tarik* (Mediciye 20 kuruş hesabıyla seneliği 250, altı aylığı 130, üç aylığı 70), *Mizan* (Mecidiye 20 kuruş hesabıyla 100 nüshası 100, elli nüshası 55), *Osmanlı* (seneliği 134), *Servet* (seneliği 260, altı aylığı 140), *Zuhur ve Sabah* (seneliği 100, altı aylığı 70) ve *Musavver Cihan* (seneliği 130, altı aylığı 70) gazeteleri zikredilebilir. Kütüphane, neşrettiği romanlar için de Dersaadet'ten 20; taşradan, posta ücretiyle beraber 25 kuruşa, abone kabul ediyordu.²⁵

Kaspar'dan günümüze kalan bir hâtıra da *Maarif* mecmuasıdır.²⁶ Ahmed Naci adına alınan imtiyazla çıkan *Maarif*'in zamanın *Mekteb ve Hazine-i Fünûn*'la beraber en mühim mektep ve çocuk dergilerinden biri olduğu talim ve terbiye tarihimizde mühim bir yer tuttuğu açıktır.²⁷

İlk sayısı, 24 Nisan 1892 tarihinde çıkan mecmuada, siyasiyattan maada herşeyden bahsediliyor ve Perşembe günleri çıkıyordu. Fıatı 20 paraydı. 16 sayfalık hacmi Kaspar'ın ölümünden sonra (nr. 137, 2 Haziran 1310) 8 sayfaya indi. Mecmua ikinci senesinde her nevî ilmî ve fennî yenilikleri takip etmeyi ve duyurmayı vaad ediyordu. Bunun yanısıra hukuk, bahriye, riyaset, riyazet ve ticaret gibi mevzularda da yazılar koymaya başladı. Ayrıca ilk sayfada bastığı şahıs veya başka şeylerin resimleri hakkında yazılar ilâve edildi. Derginin fıatını artırmaksızın daha çok resim koymak için matbaanın hakkâk dairesi genişletildi ve yeni âletlerle ikmâl edildi. Eskisine nisbetle bir kat daha âlâ kağıda basılmaya başlandı ve mecmuadaki riyaziye meselelerini ilk çözenlere hediyeler verme usûlünü getirdi.²⁸ Mecmua üçüncü seneye girerken bu defa iyi kâğıt (Avrupa) kullanmaktan yerli malı (sanayi-dahiliye) kağıdı kullanmayı tercih ettiğini duyuran mecmuada devrin ünlü imzaları görülmektedir. Yazı ve şiirlerin altında bulunan imzalardan bâzılarını bir fikir verebilmek maksadıyla sıralıyoruz: Âvanzâde Mehmed Süleyman, Abdülâhad (Yusuf Kemal Tengirşek'in kardeşi), Dr. Şükrü Kâmil (Talimcioğlu), Hocasâde Cevdet (Ahmed C. Öğretmenoğlu), Şeyh Vasfî, Mehmed Celâl, Muallim Feyzî, Şerafeddin Mağmumî, Ahmed Cemal, Andelib (Faik Esad), Tefvik Lâmih, Zeki Megamiz, Hüseyin Vassaf, Siyret (Hüseyin S. Özsever), Ferid (Kam), Mustafa Hayrullah (Diker), A. Nadir (Ali Ekrem Bolayır), A. Rıza Tefvik (Bölükbaşı), Ahmed

²³ "İfade-i Mahsusa" *Maarif*, No. 72, 5 Teşrin-i sâni 1308, s.316.

²⁴ *Kaspar Kütüphanesi Esam-i Kütübü*, 1311. s.16.

²⁵ *Kaspar Kütüphanesi Esam-i Kütübü zeyl*, s.28-2.

²⁶ Kaspar'ın, haftada iki defa ulûm ve fünûn'dan bahis *Mekteb* isimli bir mecmua neşrine ruhsat için verdiği arzuhal 10 Şubat 1305 tarihini taşımaktadır (*B.O.A. Dahiliye Nezareti Matbuat Müdiriyeti Defterleri*, no. 2949-8, s.16) Ancak bu iznin *Maarif* olarak çıktığı anlaşılıyor.

²⁷ Bu mecmuaların her biri hakkında, Eğitim Fakültelerinde, tez yapılmalıdır.

²⁸ Matbaa ve Kütüphane sahibi Kaspar, "İfade-i Mahsusa", *Maarif*, nr. 53, 2 Temmuz 1308, s.1.

Hikmet (Müftüoğlu), Haydar Rifat (Yorulmaz), İbn Fikri Lütfi (Lütfi Fikri), Resmolu Ahmed (A. Cevdet Emre), İsmail Safa, Halid Safa. Son sayılarda Samih Rifat mecmuanın başmuharrirliğinde bulunmuştu.

Maarif'in ilk dizisi 204 (9 Teşrin-i sâni 1311) sayı çıkmıştır. Kaspar Efendi'nin görebildiği son sayısı 134 (22 Şubat 1894) numaralı olanıydı. Ertesi gün (23 Şubat 1894) ölümü üzerine sonraki sayısı (135) ancak 31 Mayıs 1894 Perşembe günü çıkarılabildi. Mecmuanın 35 sayılı ikinci dizisi, yine haftalık olarak 21 Kasım 1895-10 Eylül 1896 tarihleri arasında çıkarıldı ve bu son sayı ile neşriyat dünyasına veda etti. Kaspar'ın işaret edilmesi gereken son bir icraatı da *Mükemmel Kâmus-ı Osmanî* (Kaspar Kütüphanesi, 1309, 448 s.) isimli lügati basmasıdır.

Kaspar Efendi'nin vefatının üzerinden yaklaşık yüz on sene geçti. 19. asrın son çeyreğinde mektep seferberliğine matbaası, mücellithânesi ve kitaphânesi ile katılanların ön safında bulunanlardan biri olmuştu. Büyük bir karasevda ile kurduğu kitaphânesinin başında sadece altı sene bulunabilmiş; bunun da son bir senesini romantizma ağırları içinde kıvranarak yatağında geçirmişti. Delikanlı denecek bir yaşta hayata veda ettiğinde sadece 34 yaşındaydı ve maarife hizmetlerinden ötürü beşinci rütbeden Mecidi nişanına nâil olmuştu. Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da kitapçılık tarihimizin minnetle anılacak, ismi kitabın sevdalıları arasında dilden dile dolaşacaktır. Toprağı bol olsun.